

रामअवतार बालुनको सन्दर्भ र विश्लेषण

कृष्णप्रसाद न्यौपाने*

सारांश

नेपालको केन्द्रीय मध्यपहाडी भागमा बस्ने, विशेष गरेर बाहुन, क्षेत्रीहरूको समाजमा प्रचलित बालुन एक प्रकारको लोकनाटक हो। यो रामायण र महाभारतका कथामा आधारित पाइन्छ। बालुनमा लयात्मक संवादका साथमा नृत्य र अभिनय पनि हुन्छ। विशेष धार्मिक पर्व आदिमा एकजनाले भटचाउने र अरूले सामूहिक रूपमा स्वरमा स्वर मिलाउने गरी गाइने राम, कृष्ण आदि देवताको चरित्र गाथा (त्रिपाठी र अन्य, २०४० : ९६१) लाई नै बालुन भनिएको हो। यहाँ रामचरित्रमा आधारित बालुनलाई प्रस्तुत गरिएको छ। रामको चरित्रलाई आदर्श मानिएको छ। राममा आधारित बालुन आदरताका साथ गाउने र अभिनय गरिएको हुन्छ।

परिचय

रामको चरित्रका आधारमा विरचित बालुनलाई रामअवतार बालुन भनिन्छ। लोकसमाजमा रामचन्द्रको महिमालाई महत्त्व दिएर गाउने प्रचलन निकै पुरानो हो। यस्तो प्रक्रिया प्राचीनकालदेखि नै प्रसिद्ध थियो। दैवी पुरुषका रूपमा मानिने रामचन्द्रको गुणगान गाएर मानिसहरूले सन्तोष लिने गरेको पाइन्छ। रामको लीला वर्तमान नेपालको पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा बालुनको नामले प्रसिद्ध छ। अन्यत्र जस्तै यस क्षेत्रका गाउँबस्तीमा रामलाई आराध्यदेव मानिएको छ। त्यसैले अन्य अवसरमा पनि रामायणका सिलोकहरू भटचाएर आनन्दानुभूति गरिन्छ। रामकथामै आधारित भजन एवम् चुडुकाका मौलिक र मौखिक अभिव्यक्ति सुन्न पाइन्छ। यसैमा अभ्यस्त अपठित व्यक्तिहरू पनि रामको महिमा गाउनमा तल्लीन भएका हुन्छन्।

सन्दर्भ

धार्मिक अनुष्ठान, गृहप्रवेश एवम् संस्कारको अवसरमा बालुन गाउने गरिएको हुन्छ। घरमा सत्यनायणको पूजा हुँदाको अवसरमा बालुनेहरूलाई बोलाउने गरिन्छ। जेठो छोरा जन्मिएको छैटीको रात घरका मानिसले चाहेमा गाउने, बजाउने गरेर जाग्राम बस्ने चलन छ। सप्ताह भएको घरमा पनि कर्ताले बालुनेहरूलाई बोलाउने गर्दछन्। प्रायः गाउने र नाच्ने कार्य शुक्लपक्षको रात्रिको समयमा गरिन्छ। यस नृत्यगीतलाई इच्छाअनुसार गाउने गरिए तापनि विशेष रूपमा ठूलो एकादशी, चण्डीपूर्णिमा, बालाचतुर्दशीका मेलामा र सत्यनारायणको पूजा, सप्ताह आदि धार्मिक चाडपर्वका अवसरमा गाइन्छ (पराजुली, २०५७ : ३३४) तर पनि यसको नाचगान गर्ने समय निश्चित रूपमा यो नै हो भनी तोक्न सकिँदैन। तत्तत् समाजको इच्छाअनुसार पर्व विशेषमा गाउने गरिन्छ।

बालुन गायनको प्रचलित विधि रहेको छ। बालुन गाउनु अघि देवीदेउरालीहरूको नाम सम्झने चलन छ। यसमा पहिलो मंगलाचरण हुन्छ। गुरुलाई पुकारिन्छ। दश दिशाका दिक्पालको प्रार्थना गरिन्छ। लौकिक देवदेवीहरूको सेवा गर्नु कर्तव्य ठानेको अभिव्यक्ति सुन्न पाइन्छ। दोस्रोमा बालुनको मूलपाठको गायन सुरु हुन्छ।

* नेपाली विषयका सहप्राध्यापक डा. न्यौपाने सरस्वती बहुमुखी क्याम्पसमा प्राध्यापनरत हुनुहुन्छ।

सवालजबाफकै रूपमा बालुन गायन अगाडि बढ्दछ । तेस्रोमा घरका मालिक मालिकनीसँग आसिक लिन र दक्षिणाको माग गरिन्छ ।

बालुन गाउने नाच्नेहरू बेलुकाको खाना खाइवरि तोकिएको घरको फराकिलो आँगनमा जम्मा हुन्छन् । गराभाइहरू सँगसँगै उक्त स्थानमा जम्मा हुन्छन् भने केही पछिसम्म क्रमशः दर्शकहरूसमेत जम्मा हुन्छन् । पहिले-पहिले मानिसहरू चिप्ने (एक जातको रूखका दाउरा) बालेर रातको समयमा आउने जाने गर्दथे । सिटाको राँको र तोरीको तेलको बत्ती बालेर बालुन सुरु गरिन्थ्यो । आजकाल मट्टितेलको बत्ती बालेर नाचगान गरिन्छ । बिजुली भएको स्थानमा बिजुली बत्ती नै बालिन्छ । प्रायः जुनेली रातमा खेलिने हुनाले बत्तीको आवश्यकता त्यति खटकिँदैन ।

यसमा दरिएका एकजना पण्डित हुन्छन् । उनी लोककवि हुन् । उनको बालुन गायनमा प्रमुख भूमिका रहेको हुन्छ । पण्डितले सबै बालुने भाइहरूलाई प्रारम्भमै रातो टीका लगाइदिन्छन् । त्यसपछि लेखिएको (आफू वा अन्य सङ्कलक) वा मौखिक बालुन गाउन सुरु गर्दछन् । त्यसैलाई अन्य सहभागीहरूले स्वरमा स्वर मिलाएर छोप्दछन् । यसरी गाउने र खेल्ने क्रम पालैपालो र निरन्तर हुन्छ । एकपक्षले गाउँदा अर्कोपक्ष आँगनको बीचमा राखिएको खाटमा बस्दछन् ।

गायन र नृत्यमा सहभागी हुने मानिसहरू पुरुषहरू मात्रै हुन्छन् । प्रायः प्रौढ व्यक्तिहरू नै बालुन नृत्यगीत गायनमा अभ्यस्त र सरिक भएको बुझिन्छ । उनीहरूले नैनसुतका सेता दौरा, सुरुवाल लगाएका हुन्छन् । पटुका बाँधी शिरमा फेटासमेत गुँथ्दछन् । जुत्ता लगाउन निषेध गरिएको हुन्छ, तर आजकल कपडाको जुत्ता लगाउने चलन बसालेका छन् ।

घरको पिँढीको एक कुनामा अर्थात् आँगनको एक छेउमा भजन मण्डलीहरू बसेका हुन्छन् । उनीहरूले खैजडी, मुजुरा बजाएर गायनमा संगीत गर्ने काम गर्दछन् । बालुनको बीच-बीचमा भजनियाहरूले चुड्का भजन पनि भिक्दछन् । यस अवस्थामा दर्शक एवम् श्रोताहरूको ठूलो भीड लागेको हुन्छ । बालुनका बारेमा बुझेका र नबुझेका मानिसहरू रङ्गरसिलो (राम्रो-रमाइलो) मानेर यहाँ आएको बुझिन्छ । यस अवस्थामा बालुनको मूलपाठको गायन सुरु हुन्छ । आठजना बालुनेहरू एक हारतर्फ धीमागतिमा शिर झुकाउँदै र थर्थरी काम्दै आठ-दस कदम अगाडि बढेर गाउन सुरु गर्दछन् । उनीहरूले सुरुमै लामो स्वरले गाउँछन् । बालुनमा जसे, पाते, हाँसे, रुच्चे र लोहसेसमेत पाँचजना हाँस्यकलाकारको अनिवार्यता रहेको हुन्छ (कालीभक्त, २०२८ : २१६) । रौराले मङ्गलगीतको गायनको श्रीगणेश गर्दा नर्तक-नर्तकीले हातमा फूल लिई नाच्ने गर्दछन् ।

बालुन गायनको शुभारम्भ बालुने पण्डितले गर्छन् । यस क्रममा तेत्तीसकोटी देवताको स्तुति गर्नुका साथै दीप, कलश र गणेशलाई पूजा गरिन्छ । चारै दिशाका ऋषिहरूको प्रार्थना गरिन्छ । सिमे, भूमे, देवी, देउराली आदिको पनि पुकारा गरिन्छ । सहभागी एवम् दर्शकहरूलाई राता टीका लगाइदिन्छन् । यसपछि नै बालुनको कथानक सुरु हुन्छ । सर्वप्रथम गणेश देवतालाई निकालिन्छ । यस अवसरमा भजनेहरूले खैजडी, मुजुरा बजाउँदै चुड्का भजन पनि गाउने गर्दछन् ।

बालुनमा चरित्र अभिनयका लागि तयार भएर संस्कारले निर्देशित गरेको पोशाकमा आँगनमा लहरै बसेका हुन्छन् । सर्वप्रथम आस्थाका देवता गणेशलाई रङ्गमञ्चमा निकालिन्छ । उनलाई पुकारेर भजनेहरूले चुड्का गाउन थाल्दछन् । प्रस्तुत

बालनका सङ्कलन सहयोगी स्याङ्जा जिल्ला, रत्नपुर गाविस पाँच बेल्टारीका ८३ वर्षीय (वि.सं. २०५८ मा) पं. सूर्यप्रसाद आचार्य हुन् । यिनले बालुनको गायनमा रौराको भूमिका निर्वाह गर्दछन् । यिनलाई रौराभन्दा पनि पण्डित भनी पुकारेको पाइयो ।

मूलपाठ

हो हो रावणादी दैत्यले अति दुख दिया, देवताको थान हरी लिया	॥१॥
हो हो इन्द्रादी देवता पृथ्वी, रुद्र, ब्रह्मा, मिली हरी गुण गाया	॥२॥
हो हो ब्रह्मादीका उपर अति खुस भई, अकाशवाणी भयो ताहाँ	॥३॥
हो हो त्रिताजुग्मा राम औतार लिम्ला, रावणलाई मारुँला ताहाँ	॥४॥
हो हो यस्ता वचन प्रशुरामका सुनी, पृथु रहे हर खाई	॥५॥
हो हो पृथ्वीलाई बिदा इन्द्रादीले दिया, पृथ्वी फिरिन खुस भई	॥६॥
हो हो रघुको कुलमा वडा ठूला राजा, दशरथ अयुद्धमा थिया	॥७॥
हो हो कौसिल्ला, सुमित्रा रानी कैकेही, प्यारा थिए ईन तीन	॥८॥
हो हो कौशिल्लाका गर्भमा रामा ज्यू जन्मे, कौशलको राज्य चलाई	॥९॥
हो हो कैकेही रानीमा भरथ जन्मे, माता पिता हरसाई	॥१०॥
हो हो सुमित्रा रानीमा दुनु पुत्र जन्मे, लक्ष्मण, शत्रुघ्न भाइ	॥११॥
हो हो मैथिल्ले देशमा सीता जन्मिन, पाले जनकले खुप	॥१२॥
हो हो राम, लक्ष्मण जनकपुरमा आए, कौशिक रिषी थिए साथ	॥१३॥
हो हो राम ज्यू आएको जनकले देखी, सनमान ठूलो गरे ताहाँ	॥१४॥
हो हो कुशलै सोधी अति भक्ति राख्य, मनको मनसुभा सोध्या	॥१५॥
हो हो मनको मनसुभा कौशिकले कट्या, राजा रहे हरसाई	॥१६॥
हो हो विवाहको तजविज कौशिकले बाध्या, पिनाक नाम धनु देखाया	॥१७॥
हो हो पिनाक नाम धनु राम ज्यूले तोड्या, लक्ष्मण थिए नि साथ	॥१८॥
हो हो आफै सीता माईले स्वयम्वर गरी, राम ज्यूलाई माला पर्ईराईन्	॥१९॥
हो हो विवाहको संचार अयुद्धमा पुग्यो, आउन जनकपुर भनी	॥२०॥
हो हो विस्तार पत्र दशरथले पाया, हुकुम गन्या सबलाई	॥२१॥
हो हो सीता राम ज्यूको विवाह हुन्छ, जाउ जनकपुर माहाँ	॥२२॥
हो हो निम्ताको हुकुम दशरथले दिया, फौज सामेल गरिलिया	॥२३॥
हो हो अयुद्धे शहर सबै खाली गरी, गए जनकपुर माहाँ	॥२४॥
हो हो दशरथ आएको जनकले देखी, सुन्दर हवेली खटाया	॥२५॥
हो हो कुशलै प्रश्न दुवै थरले सोध्या, सनमान ठूलो भयो ताहाँ	॥२६॥
हो हो सीता, राम ज्यूको विवाह हुँदा, ब्रह्माले यज्ञ बसाया	॥२७॥
हो हो ताल मृदुंगा दुन्दुभी ताहाँ बाज्यो, भरीको सब्द फिराया	॥२८॥
हो हो बाच्छाई बाजा चारै दिसा बाज्य, दासीले मंगलु गाया	॥२९॥
हो हो तास, कूचिन, पाट, चँदुवा, छपाया, मोतीका भ्रम्का लगाया	॥३०॥
हो हो गीतवाजित्र अनेक भयो ताहाँ, नटुवाले नाच नचायो	॥३१॥
हो हो राम, लक्ष्मण, भरत, सत्रुधन, चार भाइको विवाह भयो	॥३२॥
हो हो जनक राजाले कन्य दान दिँदा, राम ज्यूले थापे है हात	॥३३॥
हो हो जस्ता राम ज्यू अनेक गुणका थिया, सीता विवाह गरी लिया	॥३४॥
हो हो जस्तै सीतामाई अनेक गुणकी थिइन्, जोद्धामा निस्कन गइन	॥३५॥
हो हो राम ज्यूलाई सीता, लक्ष्मणलाई उर्मिला, दुवै भाइलाई जनक पुत्री दिया	॥३६॥

हो हो भरथकी रानी सतकृति भइन, माण्डवी सन्धन जि की	॥३७॥
हो हो चारैवोटी छोरी कन्यदान गरी, दाइजो अनेक दौलत दिया	॥३८॥
हो हो करजोरी विन्ती जनक जिले गन्या, सय कोटी दौलत दिया	॥३९॥
हो हो घोडा सय लाख वेसवेस रथ, राम ज्यूले पाया है ताहाँ	॥४०॥
हो हो उन्मत्त हाथी छ सय लाख दिया, चारै भाइ संगैमा थिया	॥४१॥
हो हो पैदल लस्कर एक सय लाख दिया, कोटी दाइजो दिए ताहाँ	॥४२॥
हो हो भारी डवलसित वसिष्ठजीको पूजा, दुवै भाइले गरे है ताहाँ	॥४३॥
हो हो जनकहरू संग विदावादी भई, राम ज्यू अयुद्धौमा फिन्या	॥४४॥
हो हो राम ज्यूको विस्तार प्रशुरामले सुनी, जल्दी आई पुगे ताहाँ	॥४५॥
हो हो यस्तो पुरानो पिक नामधनु तोड्दा, अति गर्भ देख्या	॥४६॥
हो हो यो विष्णु धनुको ताँदो चडाई, तव विचार होला बाहाँ	॥४७॥
हो हो फेरी यो विष्णु धनुको ताँदो चडाई, नत्र काटी दिन्छु सिर	॥४८॥
हो हो यस्ता वचन प्रशुरामका सुनी, राम रिसाया है खुव	॥४९॥
हो हो प्रशुरामको धनु खोसी रामले, भटपट ताँदो चडाया	॥५०॥
हो हो ताँदो चडाई धनुर्बाण लिया, राम खडा भया ताहाँ	॥५१॥
हो हो प्रशुराम रहेकी विष्णुकी शक्ती, रामले खोसी लिए ताहाँ	॥५२॥
हो हो पूर्वजन्म प्रशुरामले सम्भ्री, राम ज्यूका शरणमा पन्या	॥५३॥
हो हो विदाको विन्ती प्रशुरामले गन्या, राम ज्यूले दिए नि विदा	॥५४॥
हो हो विष्णुका भक्तिले पार ताछौं, जाऊ ब्रह्मा तपस्या गर	॥५५॥
हो हो यतिवात भई अयोद्यमा गया, वारह वर्ष ताहाँ रहचा	॥५६॥
हो हो माई कैकेहीले कुल कमाइन, राम ज्यूलाई वनबास लाइन	॥५७॥
हो हो वनबासको हुकुम दशरथले दिया, गैगए चित्रकुट माहाँ	॥५८॥
हो हो चित्रकुट छोडी डण्डकमा गया, गए राम पञ्चवोटी माहाँ	॥५९॥
हो हो पञ्चवोटीबाट सीतामाई हन्यो, रावण पुगयो लंका माहाँ	॥६०॥
हो हो सीतालाई खोज्दै किस्किन्धामा पुग्या, सुगिध्रव तै मितरी गन्या	॥६१॥
हो हो रामेश्वर जाने त सागरै बाधा, पुगी गए लंका माहाँ	॥६२॥
हो हो लक्ष्मण र हनुमान सुग्रीव साथ माहाँ, लडनको मनसुव गन्या	॥६३॥
हो हो राक्षेसी वंसको धोस्तै पाग्या, राम ज्यूले कुम्भकर्ण माग्या	॥६४॥
हो हो दशसिर रावण राम ज्यू थे लडया, राम ज्यूले रावण माग्या	॥६५॥
हो हो रावण मारी विभिषण थाप्या, लंकाको दिहालै राज	॥६६॥
हो हो सत्तेकी सीतालाई विमानामा राखी, राम अयुद्धेमा आया	॥६७॥
हो हो अयुद्धेमा आई विस्तार सबै गरे, सकेनी औतारको काम	॥६८॥
हो हो धेरै दिनसम्म अयुद्धेमा रह्या, गै गया वैकुण्ठ धाम	॥६९॥

चुडकाको मूलपाठ

दिन्छिन सरस्वती ज्ञानबुद्धि सबैलाई	७०
आईन सरस्वती पुस्तक लिई हातमा	७१
तोडे राम ज्यूले पिनाक नामक धनुस	७२
रोके द्वारपालले सनकादी योगीलाई	७३
आए गणेश देवता अयुध्याको दरबारमा	७४
कति राम्रो भाको गणेश देवता यहाँ आको	७५

कथासार

रामकथामा आधारित बालुनलाई परम्परागत रूपमा गाउँदै आएको पाइन्छ । रावणादि दैत्यले दुःख दिएको हुनाले देवताको स्थान हरिले लिए । इन्द्रादि देवता पृथ्वी, रुद्र, ब्रह्मा मिलेर हरिको भजन गाए । ब्रह्मादिमाथि अति प्रसन्न भएर त्रेतायुगमा रामअवतार लिएर रावणलाई मार्ने छु भनी आकाशवाणी भयो । परशुरामले यस्तो वचन सुनेर पृथ्वीले हार खाए । इन्द्रादिले पृथ्वीलाई बिदा गरेको हुनाले खुशी भई फर्किन् (१-६) ।

अयोध्याका राजा दशरथ रघु कुलका प्रतापी र ठूलो थिए । उनका कौशिला, सुमित्रा र कैकेयी तीववटी रानी थिए । कौशिलाको राम, कैकेयीको भरत र सुमित्राका लक्ष्मण र शत्रुघ्न गरी जम्मा चार भाइ छोरा जन्मेका थिए । पुत्रहरूको जन्मको कारणले माता-पिता निकै हर्षित भएका छन् (७-११) ।

मिथिला देशमा राजा जनक थिए । उनकी पुत्री सीताको जन्म जनकपुरमा भएको थियो । कौशिक (विश्वामित्र) ऋषिका साथमा राम र लक्ष्मण जनकपुरमा आए । रामलाई आफ्नो राज्यमा देखेर राजा जनकले ठूलो सम्मान गरे । राजा जनकले रामप्रति भक्ति राख्दै सञ्चोबिसञ्चोका बारेमा सोधपुछ गरी मनको विचारसमेत सोधे । कौशिकले रामको मनको विचार बताए । यस अवस्थामा राजा जनक हर्षले विभोर भए (१२-१६) ।

कौशिकले विवाहको चाँजोपाँजो मिलाई पिनाक (शिवधनु) देखाए । जसले पिनाक धनु तोड्नेछ त्यसले सीतालाई बधूको रूपमा पाउने कुरा सर्वत्र चर्चा गरिएको थियो । लक्ष्मणको साथमा रहेका रामले पिनाक धनु तोडेको हुनाले सीताले रामलाई स्वयंवर गरी माला लगाइदिइन् । राम र सीताको विवाहको खबर अयोध्यामा पुग्यो । विवाहमा आउन भनी विस्तारपूर्वक लेखी पठाएको पत्र राजा दशरथले पाए । सीता र रामको विवाह जनकपुरमा हुँदैछ, हामीहरू त्यहाँ जाऊँ भनी राजा दशरथको आज्ञा रैतीहरूलाई भयो । राजा दशरथले निम्ताको आज्ञा गरिसकेपछि फौजको साथमा अयोध्या शहर खाली गरेर सबै जनकपुरमा गए (१७-२४) ।

राजा दशरथ आएको देखी राजा जनकले बस्नका लागि सुन्दर घरको व्यवस्था गरे । ठूलो सम्मानका साथ दोहोरै कुशलताको बारेमा सोधपुछ गर्ने काम भयो । सीता र रामको विवाह हुँदा ब्रह्माले यज्ञ बसाले । ताल, मृदङ्गा, दुन्दुभी बाजा चारैदिशा बज्न थाले । दासीले मड्गालु गाए । तास (सुनको धागो मिसिएको कपडाको एक प्रकार), कृचिन (कपडाको एक प्रकार), पाट (चोखो कपडा), चँदुवा र मोतीका झुम्का लगाएर यज्ञस्थल सिँगारिएको छ । अनेक प्रकारका गीत गाई नटुवाहरूले नाच देखाइरहेका छन् (२५-३१) ।

राम, लक्ष्मण, भरत र शत्रुघ्न चारै भाइको विवाह भयो । राजा जनकले कन्यादान गरी रामलाई सीता दिए । अनेक गुणले युक्त रामले सीतासँग विवाह गरे । हलो जोत्दा निस्किएकी सीता पनि अनेक गुणकी थिइन् । राजा जनकले रामलाई सीता, लक्ष्मणलाई उर्मिला, भरतलाई सत्कृति र शत्रुघ्नलाई माण्डवी कन्यादान गरेर दिए । चारै भाइलाई चारै छोरी धेरै धनदौलतका साथमा कन्यादान गरी दिए । राजा जनकले विनम्रताका साथ हात जोडेर सय कोटी दौलत दिए । असल-असल रथका साथमा सयलाख घोडा र छसय लाख उन्मत्त घोडा पनि दिए । उक्त सबै कुरा रामले लिँदा चारै भाइ सँगै थिए । यस अवस्थामा वसिष्ठजीको धुमधामसँग पूजा गरियो (३२-४३) ।

राजा जनकसँग बिदावारी भई राम अयोध्यामा गए । रामका बारेमा परशुरामले सबै वृत्तान्त सुनी भट्टपट् त्यहाँ आइपुगे । उनले रामलाई पुरानो (पिनाक) धनु तोडेर गर्व

गरेको देखी विष्णु धनुको ताँदो चढाएमा मात्रै तिम्रो सेखी देखिने छ । पुनः विष्णुधनुको ताँदो चढाऊ, नत्र तिम्रो शिर काटिदिन्छु । परशुरामका यस्ता वचन सुनेर राम क्रुद्ध भए । परशुरामको धनु खोसेर रामले भट्टपट्ट ताँदो चढाए । परशुरामसँग रहेको विष्णुको शक्ति पनि रामले सोसेर लिएका थिए (४४-५२) ।

यस अवस्थामा परशुरामले पूर्वजन्मको कुरा सम्झिएर रामको सरणमा परे । उनले रामसँग विदा मागे । रामले पनि विदा दिए । विष्णुका भक्तिले पारि तरिन्छ, ब्रह्माको तपस्या गर । यति कुरा भइसकेपछि अयोध्यामा गई बाह्र वर्षसम्म रहे (५३-५६) ।

आमा कैकेयीका कपटपूर्ण बुद्धिका कारण राम वनबास जानु पर्‍यो । राजा दशरथको हुकुमअनुसार राम वनमा गए । उनी क्रमशः चित्रकूट, डण्डक र पञ्चवटीका जङ्गलमा गए । पञ्चवटीबाट सीतालाई रावणले हरण गरेर लङ्कामा पुऱ्यायो (५७-६०) ।

सीतालाई खोज्दै हिँडेका रामले किष्किन्धामा पुगेर सुग्रीवसँग मितेरी लगाए । रामेश्वरमा सागर बाँधी लङ्कामा पुगे । लक्ष्मण र हनुमान सुग्रीव साथमा लड्ने विचार गरे । रामले कुम्भकर्णलाई मारे । राक्षसी वंशको धोस्तै पारे । दश शिर भएको रावण रामसँग लड्दा मारियो । विभीषणलाई पनि मारी लङ्काको विहालै गराए । सत्यकी सीतालाई विमानमा राखी राम अयोध्यामा आए । अयोध्यामा उक्त कुराको विस्तारपूर्वक वर्णन गरे । यसरी रामले अवतारको काम सम्पन्न गरी केही समय अयोध्यामा रही वैकुण्ठमा गए (६१-६९) ।

संरचना र शैली

रामअवतार बालुन आख्यानयुक्त छ । यसमा रामायणको रामअवतारलाई सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । यसलाई पनि नेपाली जनजीवनले आफ्ना चोखा भावनाहरूको मौलिक साँचोमा ढालेर नेपाली भाका र भाषामा गाउँछन् । यो बालुनको मूल स्रोत हिन्दू धार्मिक ग्रन्थ हो । त्यसैले नै पण्डितहरूले धार्मिक ग्रन्थको मूल भावलाई नखल्बल्याइकन नेपाली भाषाका माध्यमबाट यो कथात्मक गीत गाएर सुनाउने गर्दछन् । यसमा पनि तत्सम शब्दहरूको प्रचुरमात्रामा प्रयोग भएको छ, तर कतिपय शब्दहरूलाई नेपालीकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ । यो बालुनको बीच-बीचमा चुड्का भजन पनि गाउने गरिन्छ । चुड्काभन्दा मूलपाठ लामो लेग्री तानेर गाइन्छ ।

कथ्य र सन्देश

दैत्य वंश छल, कपट र अन्यायको प्रतीक बनेको छ । यस्ता अहङ्कारीको विनाश गर्न हाम्रो सनातन परम्परामा कुनै न कुनै अवतारले भूमिका खेलेको बुझिन्छ । भगवान्ले रावणादि दैत्यलाई कर्मअनुसारको फल दिलाउनमा क्रियाशीलता देखाएका छन् । दुष्कर्मको फल पक्कै पनि हितकारी हुँदैन । त्यसैले दैत्यले आफ्नो कर्मअनुसारको फल इच्छा विपरीत पायो र सहन विवश भयो (१) ।

अन्यायी, अत्याचारी चरित्र पृथ्वीको भार हो । ऊ सभ्यताको कलङ्क हो । यसर्थ राक्षसहरूलाई पृथ्वीको भार मानिएको छ । अर्कालाई पीडा दिएर आनन्द मान्ने तत्त्वले चित्कारलाई स्वीकार्दछ । अर्काको अस्तित्वलाई निस्तेज एवम् निमित्तचान्न पार्न उद्यत् दैत्यले जस्तो कर्म गरे, तिनीहरूले त्यस्तै फल पाए । त्यसैले सहृदयी, सद्भाव र सद्कृतिमा जीवनको सार्थकता रहन्छ । यस पक्षमा दानवहरू नरहेकै हुँदा पतनोन्मुख भएका हुन् । यसै कारणले यिनीहरूको समन गर्न विभिन्न शक्तिरूपको उदय भएको हो । वास्तवमा शक्तिरूप अवतारले सत्मार्गको पाठ सिकाउँदछ ।

हाम्रो वैदिक सनातन परम्पराले बहुविवाहलाई मान्यता दिएको देखिन्छ । अयोध्याका राजा दशरथ तीन पत्नीका पति थिए । उनलाई तीनैवटै पत्नी प्यारा लाग्दथे । यसलाई हाम्रो समाजले तिरस्कारको रूपमा लिएको पाइँदैन (८) ।

पुत्रलाभ हुँदा खुशी व्यक्त गरिएको छ । हाम्रो धार्मिक मान्यताअनुसार पुत्रलाई पिण्डपानीको दाता मानिएको हुन्छ । त्यसैले यहाँ कुलको इज्जत ठानिएको छ । पुत्र जन्मले वंशको संरक्षण भएको छ । यस अवस्थामा राजा दशरथ र रानीहरूको खुशीलाई स्वाभाविकै मानिएको छ ।

हामीले अतिथिलाई देवता ठान्दछौं । अतिथिको सत्कारमा कहीं कतै नचुकियोस् भन्ने कुरामा सतर्क हुने गर्छौं । सामान्य भ्रुपडीदेखि दरबारमा समेत यस प्रवृत्तिलाई आत्मसात गरेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा जनकपुरका राजा जनकले राम, लक्ष्मण र विश्वामित्र ऋषिलाई गरेको सत्कार मननीय रहेको छ (१३-१४) ।

हिन्दू धर्ममा विवाहलाई एउटा संस्कार मानिएको छ । वर र बधू पक्षका मानिसहरूका जमघटका बीचमा विधिपूर्वक वैदिक विवाह सम्पन्न गरिन्छ । अविभावकको सुभ्रुवुभ्रपूर्ण भूमिकाले परम्परित विवाह सम्पन्न हुनेगर्छ । यसले व्यक्तिलाई सामाजिक दायित्वबोध गराउँदछ । यसबाट व्यक्ति सामाजिकीकरण हुँदै जान्छ । यस अवस्थामा कुलकुटुम्ब, इष्टमित्र र छरछिमेकीहरूलाई बोलाउने चलन रहेको छ । यस अवसरलाई केही बोझ र केही छुटकाराको रूपमा पनि लिने गरिन्छ । अयोध्याको शहर नै खाली हुनेगरी निम्ता गर्नुको कारण पनि यही हो । त्यसै कारणले धेरैको जनकपुरमा उपस्थिति भयो । यसरी बालुनमा परम्परित संस्कारलाई देखाइएको छ । सनातन परम्पराको रूपमा स्वीकारिँदै आएका परम्परा र वर्तमानलाई सम्बोधन गरिएको छ (२३-२४) ।

जन्तीलाई सम्मान गर्नु घरभेटीको दायित्व हो । आफ्नो औकातलाई ध्यान दिएर जोडिने सम्बन्धका कारणले अष्टचारो पाउँन । त्यसैले हैसियतअनुसारको सम्बन्ध जोडिन्छ र सम्मान पनि त्यसैअनुसार गरिन्छ । राजपाठअनुसार जनकपुरका राजा जनकद्वारा अयोध्याका राजा दशरथलाई ठूलो सम्मान गरिएको प्रसङ्ग यसको ज्वलन्त दृष्टान्त हो (२५-२६) ।

विवाहको अवसरमा पण्डितले ऋचा पाठ गर्दछन् । उनको कर्म र धर्म नै परम्पराले सिकाएको पाठ हो । विवाहले नयाँ सम्बन्धको स्थापना गर्दछ, जुन सद्भाव र सद्प्रेममा आधारित रहेको हुन्छ । यस अवसरमा निकै रमाइलो हुन्छ । विभिन्न प्रकारका बाजाहरू बजाइन्छ । सेरोफेरो घन्केको हुन्छ । खुशीको अवसरमा बजाइने बाजालाई बढाई लगाएको वा गरेको पनि भन्ने चलन छ । यस अवसरमा दासीहरूले माहाल गाएर वातावरणलाई मनोरञ्जनयुक्त बनाएका हुन्छन् । बाजाको घन्को र माहालको स्वरले चारैतिर सङ्गीतमय बनेको हुन्छ (२८-२९) ।

विवाहमण्डप ध्वजा, पताका र मोतीका झुम्काले सिँगारिएको छ । विवाहमा सफासुगन्ध हुने र सेरोफेरोलाई सफासुगन्ध बनाउने काम गरिन्छ । यसको सेरोफेरो गायक र नर्तकहरूले मनोरञ्जनपूर्ण बनाएका हुन्छन् । वास्तवमा यसको अभावमा लोकसम्मत् एवम् शास्त्रसम्मत् विधिले पूर्णता पाएको हुँदैन (३०-३१) ।

रूप र गुणले सम्पन्न सीताले त्यस्तै वर पाइन् । लक्ष्मणको उर्मिलासंग विवाह सम्पन्न भयो । त्यसै गरेर भरत सत्कृतिसँग र शत्रुघ्न माण्डवीसँग विवाह बन्धनमा बाँधिए । यहाँ विवाहमा छोरी पक्षकाले कन्यादानको साथमा धनदौलत दिने सनातन परम्परालाई

सम्बोधन गरिएको छ । जिजीविषाको समस्याकै परिवेशमा रहनेहरूले त दाइजोलाई इज्जतको विषय बनाएका हुन्छन् भने राजकुलमा यसलाई ठूलो प्रतिष्ठाको रूपमा लिनु स्वाभाविकै हो (३८-४२) ।

अनादिकालदेखि नै सौताका सन्तानलाई प्रायः हेयको रूपमा हेर्ने र व्यवहार गर्ने गरेको पाइयो । यो मानव समाजको विकृत संस्कृति वा प्रवृत्ति बनेको छ । यस पक्षमा मानवीय संवेदनाले सीमा नाघेको छ । कैकेयी राज्यका उत्तराधिकारी रामलाई राजकाजबाट पन्छाउन चाहन्छन् । उनले जंगल पठाउने कपटपूर्ण योजना बनाउँछन् । जसमा उनी सफल पनि हुन्छन् । आफ्ना पिताको वचन नहार्ने शालीन व्यक्तित्वका धनी रामले सौतेनीआमाकै कारणले वनबासको सजाय भोग्नुपऱ्यो (५७-५८) ।

रामलाई औतारी पुरुष मानिएको छ । रामचरित्र राक्षसीवंशको विनाशका लागि क्रियाशील रहेको छ । राक्षसले आफ्नो विनाशको बाटो आफै खनेको हुन्छ । सीताको अपहरणले रावण, कुम्भकर्णको वध गर्नुपर्ने स्थितिको सिर्जना हुन्छ । यसले गर्दा लड्काको कन्तबिजोग भयो । सत्यको सधैं विजय हुन्छ । सीता सत्यकी थिइन् । त्यसैले उनलाई रामले सकुशल मुक्त गरे (६७-५८) ।

रामलाई आराध्यदेव मानिएको छ । ईश्वरीय गुणले गर्दा हाम्रो समाजमा रामलाई आदर गरिएको हो । उनको आश्रयदाता एवम् संरक्षकको रूपमा महिमा गाइएको हो । यस आख्यानले पनि राम औतारी हुन् । उनी सर्वगुण सम्पन्न छन् । उनको नाममा भजन, कीर्तन गर्नु वर्तमानको साख र परत्रको सम्पत्ति बुझिएको छ । यसै मान्यतामा विश्वस्त रहेर रामचरित्रमा आधारित बालुन गाइएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

धर्मपरायण नेपालीहरूमा रामायणका कथा सुन्ने र सुनाउने परम्परा छ । रामकथामा आधारित भजन गाउँदा कतिपय मानिसलाई भाँक चढ्छ । यसलाई हनुमान नाच्ने पनि भनिन्छ । यस अवस्थामा भाँक चढेको व्यक्तिका अद्भूत चरित्र प्रकट भएका हुन्छन् । जङ्गलबाट फलफूल ल्याउनु, घरका दलिनमा कुद्नु र भ्रुण्डनुका साथै अन्य जादुमय क्रिया देखिन्छन् । मानिसलाई रामायण चढेको अवस्थामा रामायण गाउन छोड्नु हुँदैन । गायनमा क्रमिकता हुनुपर्ने कुरामा सबैजना एकमत भएको पाइन्छ । गायकले गाउन बिराएमा पनि हनुमान चढेका मानिसलाई नराम्रो हुने ठानिन्छ । यस्तो अवस्थामा रामायण गाउन नजान्नेहरू पनि रमाइलो मानेर दर्शकको रूपमा सहभागी भएका हुन्छन् । यस कारणले पनि लोकजीवनले रामायणलाई निकै आदर गरेको पाइन्छ ।

राम रामायणका मुख्य चरित्र हुन् । चरित्रका आधारमा रामायणको कथालाई प्रस्तुत गरिएको छ । ईश्वरीय गुणले गर्दा लोकसमाजमा यी हाम्रा सम्मानका विषय बनेका छन् । हाम्रा आश्रयदाता, रक्षक र पालनकर्ताका रूपमा लिएर महिमा गाइएको छ । यो मूलतः धार्मिक अनुष्ठान, गृह प्रवेश वा अन्य कुनै प्रचलित संस्कारको अवसरमा गाउने गरिन्छ । रामलीलाको बालुन गाउँदा सनातन प्रक्रिया चालिएको हुन्छ । धरतीमाता, सिमे, भूमे, देवी, देउराली, कालिका आदिलाई सम्बोधन गरिनु संस्कारको विरासत हो ।

राममा आधारित आख्यानयुक्त गीत गाएर नाच्ने चलन निकै पुरानो हो । बालुनमा खेल्ने पात्रहरू चार-चार र कतै-कतै आठ-आठको जोडी पनि हुन्छन् । पवित्र र सेता दौरा, सुरुवाल एवम् पटुका बाँधी शिरमा सेतै कपडाको फेटा गुँथी जुम्लाहात गरी घर आँगनमा उभिन्छन् । बालुन नेपालको मध्यपहाडी क्षेत्रमा विशेष गरेर बाहुन र क्षत्री

समाजमा प्रचलित छ । रामायणका उल्लिखित र आधारित मूल आख्यानले हाम्रो आदर्शलाई सम्बोधन गरेको छ । बीच-बीचमा गाइने चुड्का भजनले त मनै हरर बनाएको हुन्छ । मूल पाठलाई नै सम्बोधन गरी गाइने चुड्का बालुनको विशिष्ट पक्ष हो । सनातनधर्ममा निष्ठा राखेर गरिने यस प्रकारका कार्यले मानव मनलाई विरेचन गर्दछन्, जसले मानिसलाई सन्तोषपूर्ण जीवनयापन गर्नलाई निर्देश गरेका हुन्छन् । लीलाहरूको प्रस्तुतिले वातावरणलाई आकर्षक बनाउने भजनेहरू सिपालु हुन्छन् भने हनुमान बनेर दर्शकहरूलाई आश्चर्यचकित तुल्याउन पनि उनीहरू उत्तिकै खप्पिस हुन्छन् (बन्धु, २०५८ : २७०) । यसलाई गायनको अवसर खोजेर मात्रै बसिंदैन । आफैँ अवसरको सिर्जना गरी नाचगान गरिएको हुन्छ । बालुन गायनको प्रसङ्ग, प्रयोग गरिने वाद्यवादनका सामग्री, यसका सम्पादक र सामाजिक परिस्थिति समान रहेको हुन्छ ।

मूलतः रामचरित्रलाई आराध्यदेव श्रीरामको महात्म्य मानिएको छ । रामचरित्रमा आधारित बालुन हाम्रो लोकपरम्परामा प्रचलित छन् । रामलाई आराध्यदेव मानिने हुनाले नाम लिएर भजन, कीर्तन गर्दा शुभ हुन्छ भन्ने ठानिन्छ । सत्यको पक्षमा दानवीय चरित्रको विपक्षमा लडेर विजय प्राप्त गर्दछन् । सत्यानुरागीले उनीहरूको आराधना गर्दामा पुण्य प्राप्त हुन्छ भन्ने विश्वास राखेर नै बालुन गाएको पाइन्छ । धर्मपरायण नेपालीहरूले यस लोकनाटकलाई स्तुतिगानको रूपमा मानेका छन् । यसै भावनाले ओतप्रोत भएर यस परम्परालाई निरन्तरता दिएको मानिन्छ, तर यस परम्परामा दिन प्रतिदिन ह्रास आउन थालेको स्थितिले बालुनका अनुरागीहरूलाई चिन्तित तुल्याएको छ ।

यसरी गाइने बालुन पहिलेको तुलनामा अहिले निकै कम भएको छ । हाम्रै गाउँ-ठाउँमा पनि पहिले जसरी बालुन नाचगान गर्ने समूह, बजाउने र विभिन्न अवसरहरूमा मनोरञ्जन र उल्लासपूर्ण रूपमा नाच गर्ने गरेको पाइन्थ्यो । वर्तमानमा बालुन गायनमा त्यति व्यवस्थित तौरतरिका समावेश गरिएको पाइँदैन ।

सन्दर्भ कृतिसूची

- अधिकारी, विश्वप्रेम (२०५७). *आँधीखोले लोकसंस्कृति र लोकगीत*. स्याङ्जा : विजयकुमार अधिकारी ।
- (२०५८). *पश्चिमाञ्चलका लोकगीत र परम्परा*. स्याङ्जा : विजयकुमार अधिकारी ।
- आचार्य, चेतोनाथ (२०२७). "प्रकृति तत्त्व." *प्रज्ञा*. वर्ष १, अङ्क १, काठमाडौँ : राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- आचार्य, सूर्यप्रसाद (२०५८). *रत्नपुर गाविस* ६. स्याङ्जा ।
- आर.डी. र एल.एल. (२०२३). *नेपालका विभिन्न जाति र लोकगीत एक परिचय*. काठमाडौँ : जगदम्बा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पादक मण्डल) (२०४०). *नेपाली बृहद् शब्दकोश*. काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- थापा, धर्मराज (ले. तथा सं.) (२०३०). *गण्डकीका सुसेली*. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- दिवस, तुलसी (२०३२). *नेपाली लोकसंस्कृति संगोष्ठी*. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- न्यौपाने, कृष्णप्रसाद (२०७०). *हाम्रो संस्कृति : लोकजीवन*. काठमाडौँ : रन्ता न्यौपाने ।

- पन्त, कालीभक्त (लेखक/प्रकाशक) (२०२८). *हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास*. काठमाडौं : स्वयम् ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५७). *नेपाली लोकगीतको आलोक*. काठमाडौं : वीणा प्रकाशन प्रा.लि. ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५८). *नेपाली लोकसाहित्य*. काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- मगर, केशरजंग बराल (२०५०). *पाल्पा, तनहुँ र स्याङ्जाका मगरहरूको संस्कृति*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- वनबासी, देवीप्रसाद (२०५५). *आँधीखोले लोकसंस्कृति*. स्याङ्जा: चित्रलेखा प्रकाशनको निमित्त ।
- शर्मा, जनकलाल (२०३९). *हाम्रो समाज : एक अध्ययन*. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- सुवेदी, हंसपुरे (२०५५). *नेपाली लोकजीवन : लोकविश्वास*. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- श्रीवास्तव, पूर्णिमा (सन् १९७५). *लोकगीतों में समाज*. जयपुर-१ : मंगल प्रकाशन गोविन्द राजियों का रास्ता ।